

Валерій Скотний, доктор філософських наук,
професор, академік,
ректор Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка

ІРРАЦІОНАЛІЗМ

“Сутність речей не полягає в сліпому бажанні жити; жити – це означає розповсюджуватися, рости та перемагати: точніше буде сказати, що сутність речей є сліпим бажанням влади, і всі явища, які здійснюються в людській думці, мають бути розтлумачені як прояви цього бажання”.

Ф. Ніцше

Постановка проблеми. Класична філософія створила грандіозні раціональні конструкції, котрі демонструють велич людського розуму. Проте поза увагою залишилася *конкретна людина*. Тому європейська філософія XIX ст. пильну увагу зосереджує на внутрішньому світі особистості, завдяки чому протиставляє пануючому раціоналістичному напрямку в класичній інтелектуальній традиції альтернативні акценти в змісті філософування: об’єктивізму – суб’єктивізм, натуралістичному сциєнтизму – гуманізм, раціоналізму – ірраціоналізм, детермінізму – волюнтаризм, механістичній унітарності буття – “вітальний” універсум “несвідомих потягів”, активних “вибухів” волі, “життєвих поривів” тощо. В західноєвропейській філософії відбувається перехід від раціоналізму до ірраціоналістичних, екзистенційних концепцій, які мають чітке суб’єктивістське спрямування.

Звертаючись до *внутрішнього світу людини*, її почуттів, нова філософія відходить від традицій раціоналістичної філософії, започатковуючи новий погляд на світ, нову світоглядну орієнтацію – ірраціоналізм. *Ствердження філософського ірраціоналізму* відбувається внаслідок розчарування інтелігенції в тих ідеалах, якими оперував філософський раціоналізм. До середини XIX ст. сформувався переконання, що прогрес науки і техніки не веде до реалізації століпніх прагнень людства. Люди перестали вбачати у світовому історичному процесі виявлення та здійснення вищого Розуму. З цієї причини втратила свою привабливість ідея пріоритету соціально-історичної активності людини. В літературі, мистецтві, філософії стверджується думка про безпідставність і

марність усіх надій людини на те, що об’єктивний рух світового процесу гарантує здійснення власне людських цілей, а пізнання його закономірностей може дати людині надійну орієнтацію в дійсності.

Під впливом цих тенденцій відбувається переосмислення раціоналістичної концепції ставлення людини до навколишньої дійсності, зміна уявлень про сенс, цілі та призначення людської діяльності та пізнання, перегляд способу тлумачення людського мислення та свідомості. На відміну від раціоналізму, в якому містифікуються раціонально доцільні форми людської активності, *ірраціоналізм отожднює духовне із спонтанними, несвідомими імпульсами, емоційно-вольовими та морально-практичними структурами суб’єкта*. Всі форми раціонального, доцільного ставлення до світу оголошуються в ірраціоналізмі похідними від початкової, *досвідомої основи*. Нестійкість соціального буття індивіда перетворюється в ірраціоналізмі на онтологічну невірноваженість усього Всесвіту. З точки зору представників ірраціоналізму світ не має впорядкованої, закономірної побудови, а основи буття нерозумні. Зрозуміти його можна лише через внутрішнє відчуття – волю, інстинкт, серце, інтуїцію тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим виступом, антитезою раціоналістичній традиції стала творчість представників волюнтаризму “філософії життя”. Їхня ірраціоналістична демонстрація проти *споглядального раціоналізму* отримала назву *“бунт прот и розуму”*.

Видатний представник цього напрямку *Артур Шопенгауер* (1786 – 1860 рр.) виходить з того,

що кантівському терміну “явище” протиставляє термін “уявлення”, який обіймає все, що дається нам в чуттєвому сприйнятті. Світ існує лише як уявлення. Матеріальний світ – не що інше, як світ явищ, і його вивчає наука. “Світ як уявлення” – це суб’єктивно-ідеалістична інтерпретація раціонального пізнання, дискредитація Шопенгауером об’єктивного наукового мислення. Він вважав, що наукове світорозуміння ілюзорне, класична філософія – “шарлатанство”, а діалектична логіка – “жонглювання абстрактними формулами” [5].

Світ існує остільки, оскільки ми його уявляємо. Таким чином, відбувається *перехід* зі світу “як уявлення” у “світ як волю”. На думку Шопенгауера, помилкою всіх філософів було те, що основним і первинним моментом душі, тобто внутрішнім, духовним життям людини вони вважали мислення та висували його на перший план. Насправді істина проявляється лише у випадку підходу до неї не з зовнішнього боку, а з внутрішнього, тобто зовнішньому досвіду та раціональному пізнанню, яке базується на ньому, протиставляється внутрішній досвід, що є основою ірраціонального осягнення “речей в собі”. Не в мисленні, а в *бажанні* (хотінні) виступає суб’єкт, розкриваючи свою внутрішню сутність – *волю*, яка є *принципом суб’єктивності, на відміну від пізнання як принципу об’єктивності*. Воля – первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, відокремленим від волі. Воля розуміється як *універсально-космічний феномен, а кожна сила в природі – як воля*. Отже, об’єктивному пізнанню протиставляється ірраціональне пізнання, яке вводить у недосяжний іншим чином світ.

Основною рисою вчення Шопенгауера є відокремлення волі від пізнання. Воля первинна, незалежна від пізнання, яке є вторинним, незалежним від волі. Зі світом як уявленням має справу пізнання, а світ як воля не підлягає пізнанню, він – різноманітний, невимірний, інтуїтивний. *Кожний організм, у тому числі і людське життя, є нічим іншим, як розкриттям волі. Універсальний об’єкт волі – “воля до життя”. Перше правило волі до життя – інстинкт самозбереження, який веде до егоїзму, що є джерелом усіх вчинків людини. Кожний учинок є егоїстичним: “Я” і “егоїзм” – це одне й те саме, вони тотожні: якщо зникне останній, не буде і першого.*

Продовжує філософію волюнтаризму **Фрідріх Ніцше** (1844 – 1900 рр.). Головним поняттям ніцшеанства є “воля до влади” як найбільш значний критерій кожного типу поведінки,

кожного суспільного явища. “Життя, – стверджує Ніцше, – прагне до максимуму почуття влади”. Якщо у *Шопенгауера* Воля є основою буття, то *Ніцше* надає цьому поняттю соціально-морального відтінку [2].

“Воля до влади” – основа права сильного. Це вище всіх моральних, релігійних та інших нормативних настанов. Для Ніцше досить важливою є заповідь: “Не сотвори собі кумира” як заклик більше вчитися у життя, ніж чекати, доки воно навчатиме; більше сумніватися, ніж бездумно дотримуватися традиції. Для Ніцше не існує поняття вчителів та учнів. Він вважає, що кожен має йти власним шляхом, інакше він не створить свого єдиного життя. Перетворюючи на реальність чийсь настанови та пророцтва, ідеї і теорії, людина не може стати нічим іншим, як рабом обставин, доктрин, ідеологій. “Воля до влади” – це зведення до купи якісних станів психіки (інстинктів, емоцій, інтелекту тощо). У діяльності видатного полководця, у творчості художника або вченого воля до влади максимальна, оскільки найбільшого виразень досягає самовладання, самовизначення. Саме життя тотожне інстинкту зростання, влади, нагромадження сил, упертого існування; якщо воля до влади відсутня – істота деградує. Влада над собою суттєвіша, ніж влада над іншими. Соціальні за своїм змістом відносини панування та підлеглості переносяться на весь світ, тоді як власне соціальний світ розуміється як споконвічна війна волі, які сперечаються між собою.

З “волі до влади” Ніцше виводить усі основи моралі. Він стверджує, що мораль визначальними поняттями якої є поняття добра і зла, виникає як наслідок почуття зверхності одних людей над іншими: аристократів (кращих) над рабами (гіршими). *Впродовж усієї історії у вигляді духовної помсти раби намагалися нав’язати свою мораль тим, хто панував*. Тлумачення цього процесу він проводить через християнство, своєрідно крипуючи його.

Ніцше вважає, що християнська мораль перешкоджає повному самовираженню людини, і тому необхідно провести переоцінку цінностей з метою відродження “моралі пануючих”, яка має ґрунтуватися на таких принципах: єдиною безумовною цінністю є “цінність життя”; існує природна нерівність людей, пов’язана з життєвими силами та “волею до влади”; сильна людина вільна від моральних обов’язків і не пов’язана жодними моральними обіцянками.

Концепція “надлюдини”, “білокурої бестії” з її антисемітськими та антихристиянськими ідеями

була використана ідеологами фашизму. Але Ніцше був категоричним противником будь-яких форм панування масової свідомості, яка найвищою мірою проявилась у фашистській Німеччині. Його “надлюдина” – це гармонійна людина, в якій органічно поєднуються фізична досконалість, високі моральні й інтелектуальні якості. “Надлюдина” – це “нова людина”, “вільний дух”, носій нової “інтелектуальної совісті”, для якої немає авторитетів, Бога, це “людина майбутнього”, яка піднеслася над сучасною культурою з її неправдою. Пошуки релігії та Бога характерні “пересічній” людині, якій потрібен абсолют для того, щоб йому підкоритися. “Пересічна” людина шукає, де б позичити світорозуміння та саморозуміння, щоб не думати самій. Усе це не властиве “надлюдині”. Тому Ніцше побоювався демократії, оскільки вона передбачає мораль рівності, що, на його думку, підтримує “маленьких людей”, тих, яких “занадто багато”. Демократія породжує нівелювання, зрівняння людей, для яких недосяжні ні висоти почуттів, ні висоти думок. Насправді ж демократія, яка надає рівні права та свободи всім – єдино можливий шлях до справедливості. Проте не слід однозначно й обмежено тлумачити вчення Ніцше, якому притаманна надзвичайна широта культури, чесність, відкритість, щирість морально-інтелектуального пошуку, глибина думки.

Усім цим вимогам, згідно з Ніцше, відповідає суб’єкт моралі пануючих – “надлюдина”. *Зовнішня особливість “надлюдини” полягає у “вродженому благородстві”, “аристократизмі”.* Маса готова підкорятися, якщо володар доведе право керувати насамперед своєю зовнішністю, манерою триматися. *Володарем влади “надлюдина” стає не через вроджену приналежність до певного класу чи стану, а як обранець самої природи.*

Некласична сучасна філософія – це велике розмаїття шкіл, концепцій і напрямів. Один із них – “філософія життя”, центральне поняття якої – “життя” як потік нескінченного, мінливого, невідомого раціональними методами пізнання, і водночас творчого та продуктивного для кожної людини існування – протиставляється традиційному поняттю буття як чогось незмінного, основоположного, розумодосяжного.

Ірраціоналістичні тенденції “філософії волі” продовжує та поглиблює “філософія життя”. Її емпіричною базою став психоаналіз, основоположником якого є австрійський лікар-психопатолог і психіатр **Зигмунд Фройд** (1856 – 1939 рр.), котрий досліджує людську психіку та свідомість [3].

Людська психіка, за Фройдом, – структура з трьома головними рівнями: *несвідоме, підсвідоме та свідоме*. Створена Фройдом модель особистості виступає як комбінація трьох головних інстанцій. “Воно” (*id*) – глибинний пласт несвідомих нахилів, сукупність інстинктивних потягів, основа діяльності індивідів; “Я” (*Ego*) – сфера свідомого, яке відділилося від “Воно” під час еволюції з метою адаптації до зовнішнього середовища, посередник між “Воно” і “зовнішнім світом”. “Над-Я” (*Super ego*) з’являється в момент виникнення людського суспільства, воно немовби вища істота в людині та містить засвоєні індивідом соціально значущі норми та заповіді, соціальні заборони влади, батьків і авторитетів. Ця психічна інстанція успадковується й актуалізується у відносинах зі своїми батьками в психіці кожної людини. “Над-Я” *одержує енергію від інстинктивних прагнень, разом із тим “Над-Я” – саме та інстанція, яка пригнічує інстинктивні потяги, жорстко обмежує та спрямовує діяльність “Я”.* “Над-Я” – джерело почуття вини та мук совісті. “Несвідоме” Фройд вважає центральним компонентом, який відповідає суті людської психіки, а свідоме – лише особлива інтуїція, надбудована над “несвідомим”.

На думку Фрейда, глибинний пласт людської психіки функціонує завдяки природним інстинктам, “первісним прагненням” з метою одержання найбільшого задоволення. Основою первісних потягів виступають сексуальні нахили, які Фройд називає **“лібідо”** (прагнення, бажання, пристрасть). Вони охоплюють всю сферу людської любові, включаючи батьківську любов, дружбу і навіть любов до Батьківщини. Пізніше висувається гіпотеза, що діяльність людини зумовлена наявністю як біологічних, так і соціальних прагнень, у яких домінуючу роль відіграють так звані *“інстинкти життя”* – *“ерос”* та *“інстинкт смерті”* – *“танатос”*. Доповненням “лібідо” є також агресивне начало – *“мортидо”*. Із розвитком індивіда “лібідо” локалізується в різних зонах людського тіла. *Спочатку воно аутоеротичне, а потім переноситься на зовнішній об’єкт, на іншу людину.*

На основі концепції несвідомого Фрейд визначає таке важливе положення психоаналізу, як учення про дитячу сексуальність або **“комплекс Едіна”**, в якому *“збігаються початок релігії, моральності, суспільства та мистецтва”*. Посилаючись на міф, Фройд стверджує, що у відносинах *Едіна та його матері розкривається споконвічна людська*

трагедія сексуального потягу сина до матері. Пізніше формується протилежний варіант “комплексу Едіпа” – сексуальний потяг дочки до батька (“комплекс Електри”).

Одне з важливих понять у теорії Фрейда – “витіснення” (пригніченість, репресія). Це процес переміщення небажаних уявлень у сферу несвідомого. Оскільки уявлення, які витісняються, зберігають усю свою енергію, вони прагнуть повернутися до свідомості, яка чинить опір. Виходячи з цього, Фрейд вводить поняття “сублімації” – процесу, який веде до розрядки енергії інстинктів у неінстинктивних формах поведінки. Цей процес містить переміщення енергії від об’єкта інстинктивних прагнень до об’єктів іншого роду; трансформацію емоцій, які супроводжують діяльність (десексуалізація, дезагресифікація); звільнення діяльності від диктату інстинктів; перетворення дій на соціально допустиму форму. За допомогою поняття “сублімація” Фрейд намагається вивести вищі психічні функції з нижчих, пояснити такі явища, як наукова діяльність, художня творчість, філософське пізнання істини тощо. На його думку, внутрішні психічні конфлікти, дитячі комплекси, невротичні симптоми перетворюються на художню творчість. “Сублімація”, з точки зору психоаналізу, – один із найкращих засобів розв’язання психічних конфліктів, які в протилежному випадку призвели б до неврозу.

Фрейд уважав, що психоаналіз може бути використаний для пояснення та врегулювання суспільних процесів. Зокрема, людина може оволодіти своїми інстинктами, пристрастями та свідомо керувати ними в реальному житті. Завдання психоаналізу, на його думку, якраз і полягає в тому, щоб несвідомий матеріал людської психіки перевести до сфери свідомого та підкорити своїм цілям.

Концепція Фрейда стала однією з вихідних і визначальних (ще одним у XX ст. став екзистенціалізм) у переході від романтичного гуманізму, яким хворіло і хворіє людство (марксизм – різновид такого гуманізму), до гуманізму реалістичного з елементами неминучого трагізму в можливих історичних прогнозах.

Ідеї З. Фрейда знайшли подальший розвиток в неофрейдизмі. Його представник – Карл Густав Юнг (1875 – 1961 рр.), один із найближчих учнів З. Фрейда. Юнг вважає, що Фрейд невиправдано звів усю людську діяльність до біологічно успадкованих інстинктів, а вони мають не біологічну, а винятково символічну природу. В основі символічного як частини самої

психіки лежать міфи та легенди, які з давніх часів існують як “колективне несвідоме” начало людства та можуть бути відкриті як у магічних віруваннях первісних людей, так і в усіх релігіях світу. Юнг величезного значення надає міфу як своєрідному джерелу мистецтва та “несвідомому”, яке визначає процес створення образу. Діяльність художника повинна розглядатись поза активними, цілеспрямованими, свідомими психічними діями [6].

Вважаючи міф вираженням “колективного несвідомого”, властивого всім народам, націям, расам, яке впливає на становлення індивідуальної свідомості, Юнг створює поняття “архетип”. Як формальні зразки поведінки або символічні образи, на основі яких оформлюються конкретні, наповнені змістом, відповідні в реальному житті стереотипи свідомої діяльності людини, “архетипи” діють у людині інстинктивно.

Юнг розрізняє існування двох типів особистості: екстравертну та інтровертну (екстраверт та інтроверт). У першому випадку об’єктивно психологічне явище стає над суб’єктом. Інтроверсія – процес, за якого суб’єкту належить визначальна цінність. У структурі кожного з цих двох типів знаходимо конкретний вияв інтелектуальних, емоційних, сенсорних, інтуїтивних здібностей. Особливого значення Юнг надає інтуїтивним здібностям з притаманним їм, як він вважає, несвідомим – ірраціоналізмом і суб’єктивністю. Юнг підкреслює роль інтровертної інтуїції, яка створює особливі типи особистостей: мрійника, фантаста, ясновидця та художника.

Юнг проводить чітку межу між індивідуальним і колективним несвідомим: перше відображає досвід окремої людини і складається з переживань, які колись були свідомими, але втратили свій свідомий характер унаслідок забуття чи пригнічення. Колективне несвідоме – це загальнолюдський досвід, характерний для всіх рас і народів, у якому заховані сліди пам’яті людського минулого, а також долюдський тваринний стан.

Представники неофрейдизму А. Адлер (1870 – 1937 рр.) та Е. Фромм (1900 – 1980 рр.) на основі базових ідей теорії психоаналізу прагнули пояснити соціальне влаштування життя людей. Наприклад, Е. Фромм намагається синтезувати ідеї молодого Маркса з екзистенціалізмом і психоаналізом. В особистості немає нічого вродженого, а всі її психічні прояви – наслідок перебування в різних соціальних середовищах. На відміну від

